

XIX. YÜZYILDA TORTUM'UN NÜFUS DURUMU

Yunus ÖZGER*

Özet: Eskiçağlarda Taokhlar ülkesi sınırlarında yer alan Tortum, tarihte önemli bir konuma sahipti. Tortum ve yöresi kesin olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı egemenliğine geçmiştir. XIX. yy da bazen İspir kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan Tortum, bazen de Erzurum'a bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir. Bu çalışmada nüfus defterleri, salnameler ve seyahatnameler ışığında Tortum'un nüfus yapısı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tortum, nüfus defterleri, salnâmeler

I.Giriş

Tortum, Karadeniz bölgesinin Doğu Karadeniz bölümü sınırları içinde Tortum Çayı vadisinde kurulmuş bir yerleşim alanıdır.¹ Tortum şehrinin merkezi önceleri *Tortumkale* köyü olup, daha sonra *Nihah* köyü olmuştur.² Tortum, adını aynı isimle anılan çaydan almaktadır.³

İspir'den Erzurum'a giden yol ile Narman ve Oltu vadisini doğuya bağlayan bir kavşak konumunda olması⁴ sebebiyle önemli bir yere sahip olan Tortum'un, tarihi oldukça eskiye dayanmakta ancak yörede ilk yerleşimin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Tortum yakınlarında yapılan arkeolojik araştırmalar, yörenin prehistorik bir yerleşme özelliği sergilediğini ve Karaz kültürüne dahil olduğunu göstermektedir.⁵

II. Tortum'un Tarihçesi ve İdarî Yapısı

Antik kaynaklarda Tortum yöresi *Taokhlar* ülkesi sınırları içerisinde gösterilmektedir.⁶ Ksenophon, Taokhlar'ı tüm yiyeceklerini içine depoladıkları müstahkem mevkiilerde oturan topluluk olarak tasvir etmektedir.⁷

Bizans döneminde *Theodosiopolis Theması*'nın kuzey kısmını oluşturan Tortum yöresi,⁸ 662 yılında Arapların Erzurum ve çevresini fethi ile gündeme

*Arş.Gör. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD.

¹ Osman Yılmaz, *Tortum Çayı Havzasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991, s.3-7.

² İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.513.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l A'lâm*, III, İstanbul 1308, s.1686.

⁴ Anthony Bryer; David Winfield; *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Volume I, Washington 1985, s.14.

⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *Güzelova Kazısı*, T.T.K yayınları, Ankara 1967, s.7-9; Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara 1984, s.30; Yılmaz, *Tortum Çayı Havzasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, s.32.

⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.91.

⁷ Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çeviren, Tanju Gökçöl, İstanbul 1998, s.136.

gelmiştir. İslam egemenliğinden Selçukluların fethine kadar geçen sürede, Narman, Oltu ve Ardanuç yöreleri ile birlikte Bagrathlı krallığı (Gürcü) hakimiyetinde kalmıştır.⁹

Tortum Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında 1080 yılında Bizans'ın son valisi Grigor Bakuryan'ın elinden alınarak Saltuklu Beyliği topraklarına katılmıştır.¹⁰ Tortum kalesi bu dönemde Oltu, Zivin ve Micingerd kaleleri ile birlikte tahkim edilmiştir.¹¹

Türkiye Selçuklularından Alaaddin Keykubat zamanında 1282 yıllarında Gürcistan fethedilirken bu civardaki *Hah* kalesi ve *Nihah* alınmış ve Tortum kalesi de Türklerin hâkimiyetine girmiştir.¹² Daha sonra tekrar Gürcülerin eline geçen yöre bir süre sonra Timur Devleti'nin sınırlarına dahil edilmiştir.¹³ Timur'un ölümünden sonra bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi başlamış ve Karakoyunlular yörede hakim olmuşlar ise de,¹⁴ 1458 yılında Uzun Hasan tarafından Akkoyunlu hakimiyetine dahil edilmiştir.¹⁵

III. Tortum'un Osmanlılar Tarafından Fethi

Evliya Çelebi, Tortum kalesinin önceleri Gürcistan meliklerinden *Mamrol*'a ait olduğuna işaret etmektedir. Seyyaha göre Tortum, H.871/1466-1467 yıllarında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın tasarrufunda olup, Fatih Sultan Mehmed tarafından alınmıştır. Fakat daha sonra tekrar Gürcülere geçmiş ve Şehzâde Selim'in Trabzon valiliği sırasında yeniden alınmış, ancak daha sonra yine Gürcülere geçmiştir.

Tortum yöresi, Erzurum'un ilk beylerbeyi olan Mehmed Han zamanında 1536–1537 yıllarında iki yıl devam eden Gürcü savaşları sonunda Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. 1549 yılında Kanuni'nin ikinci veziri Ahmed Paşa'nın Gürcistan seferi ile tamamıyla Osmanlı egemenliğine dahil olmuştur.¹⁶

Fethedildikten sonra Tortum, Erzurum Eyaleti'nin sancaklarından biri olmuştur.1609 ve 1631-1632 yıllarına ait kayıtlarda da Tortum, Erzurum

⁸ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s.6.

⁹ Tahsin Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", *Atatürk Üniversitesi 50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Erzurum 1974, s.66-68.

¹⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.356; Mükrimin Halil Yınanç, "Erzurum", *İA*, IV, İstanbul 1977, s.353.

¹¹ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.6-28.

¹² İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.513.

¹³ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.76.

¹⁴ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.100.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, T.T.K yayınları, Ankara 1998, s.36.

¹⁶ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, T.T.K Yayınları, Ankara 1998, s. 260.

Eyaletinin sancakları arasında yer almış ve bu durum aynı yüzyılın sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁷

XVIII. Yüzyıla ait Anadolu kazaskerlik defterlerinde Erzurum Eyaletinin kazaları arasında gösterilen Tortum,¹⁸ XIX. Yüzyılın başlarında Erzurum Eyaletinin 14 sancağından birini teşkil etmiştir.¹⁹ Ancak ileri yıllarda Tortum'un idarî şeklinde önemli değişiklikler meydana gelmiş ve mülkî düzende bazen bir kaza olarak bazen de bir nahiye olarak yer almıştır. 1849 yılı devlet salnamesinde Erzurum livasına bağlı bir nahiye olarak görünen Tortum'un bu durumu; 1867 vilayet nizamnamesi sonrasında da varlığını devam ettirmiştir. 1869 yılında ise Tortum, Erzurum'un kazalarından biri olarak görülmektedir.²⁰ Nitekim Tortum, Bayburd sancağının teşkili sırasında da nahiye olarak İspir kazasına bağlı durumdaydı.

IV. Tortum Nahiyesinin Bayburd Sancağına Bağlanması ve Ayrılması

1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonucunda Kars, Ardahan, Batum ve Artvin'in bir kısmı ile Oltu Ruslara bırakılmıştı. Bu gelişme üzerine hem Erzurum hem de Trabzon vilayetlerinde yeni bir idarî düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştu.²¹ Yapılan yeni düzenleme ile Çıldır sancağının yerine Bayburd sancağı kurulmuş ve Kelkit, Şiran, İspir ve Keskim ile beraber Tortum da buraya bağlanmıştır.²²

Böylece Tortum, İspir kazasına tabi bir nahiye olarak Bayburd sancağına bağlanmış ve 1879 yılında Tortum nahiye müdürüne de 270 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Tortum'un Bayburd sancağına bağlanması, Tortum ahalisi tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Hatta Tortumlular Erzurum vilayeti nezdinde girişimde bulunarak ve dilekçeler yazarak, Bayburd sancağından ayrılmak ve tekrar Erzurum'a bağlanmak istediklerini bildirmişlerdir.

Yazılan dilekçelerde Tortum ahalisi iki meseleyi gündeme getirmiştir. Bunlardan biri mesafe olarak Tortum'un, Bayburd'dan ziyade Erzurum'a daha

¹⁷ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s.56-57. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.104-105.

¹⁸ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.217.

¹⁹ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellefen* XV, sayı 57,58,59,60, Ankara 1951, s.623; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.117.

²⁰ Selçuk Günay, *Resmî Devlet Salnâmelerine Göre (H.1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülkî Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Ön Çalışması, Erzurum 1980, s.8-102; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.252.

²¹ Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998, s.55.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet (ŞD.)*, nr.1505/20. Gurre-i Ramazan 1295/Eylül 1878 tarihli Erzurum Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın sadarete tahriratı; BOA. *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.833, s.30.

yakın olmasıydı.²³ Diğeri ise birinciyle alakalı olarak, eskiden beri her türlü alış verişin Erzurum'dan yapılıyor olmasıydı.²⁴ Ahalinin isteklerini yerinde bulan Erzurum valiliği, Tortum nahiyesinin Bayburd sancağından ayrılarak yeniden Erzurum sancağına bağlanması isteğini payitahta bildirdi.²⁵

Durumu değerlendiren Şûra-yı Devlet mülkîye dairesi, Tortum'un bulunduğu mevki itibariyle önem arz ettiğini ve Bayburd'a bağlanması halinde asayişinin sağlanması noktasında sıkıntılar olabileceğini ileri sürmüştür. Bir nahiye olarak Bayburd sancağına bağlı olan Tortum'un sancaktan ayrılışında önemli bir gelişme olmuş ve bu defa nahiyelikten kazaya tahvili gündeme gelmiştir. Şûra-yı Devlet, Erzurum vilayetince yürürlüğe konulacak olan *teşkilat-ı umumiye* sırasında Tortum'un kaza yapılmasına ve şimdilik Ağustos 1879 tarihi itibariyle nahiye olarak Erzurum'a bağlanmasına karar vermiştir. Böylece nahiye olarak Bayburd sancağına bağlanmış olan Tortum, kaza olarak Erzurum sancağına dahil olmuştur.²⁶ Tortum'un kaza olarak Erzurum'a bağlılığı yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.²⁷

Coğrafyası itibariyle yörede ayrı bir yer tutan Tortum'u Evliya Çelebi, *Erzincan şehriden sonra Erzurum Eyaletinde Tortum şehri, bağ-ı ireme zât-ı misâl bi şehir-i müzeyyendir. Halkı garip dostu, halim selim insanlardır.*²⁸ sözleriyle tasvir etmektedir.

V. XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfusu

XIX. yüzyılda Tortum'un nüfus yapısını ortaya koyacak elimizde önemli kaynaklar bulunmaktadır. Eldeki kaynaklar ışığında Tortum'un nüfusu

- 1835 yılı nüfus yoklama defterine göre
- 1847 yılı nüfus sayımına göre
- Erzurum vilayet salnameleri ve seyyahlara göre, olmak üzere üç bölümde değerlendirilecektir.

²³ 1887 yılına ait Erzurum salnâmesinde gösterilen mesafe cetveline göre, Tortum Erzurum'a 9 saat, Bayburd'a 32 saat uzaklıktadır. Bkz. *Erzurum Vilayet Salnâmesi (ES) 1304*, s.329.

²⁴ *BOA. İrade Şûra-yı Devlet (İ.ŞD.)*, nr. 2636, 11 Ramazan 1296/30 Ağustos 1879 tarihli Erzurum valiliğinin tahrirati.

²⁵ Erzurum valiliği Şûra-yı devlet'e gönderdiği tahriratında "... Bayburd sancağına mülhak Tortum Nahiyesinin Bayburd'a ba'd-ı mesafesinden dolayı hin-i müracaatda dışar oldukları müşkülata ve Erzurum'un kurbîyetiyle beraber kâfe-i dâd-ı sitedleri dahi Erzurum ile câri idüğüne binaen işbu nahiyenin Erzurum'a ilhakı cânib-i ahalilerinden istida olunduğundan ..." diyerek durumu arz etmiştir. Bunun için bkz. *BOA. İ.ŞD*, nr. 2636, 11 Ramazan 1296/30 Ağustos 1879 tarihli Erzurum valiliğinin tahrirati.

²⁶ *BOA. Ş.D*, nr. 2636. 25 Şaban 1296/15 Ağustos 1879 tarihli Şûra-yı Devlet mazbatası; *BOA. İ.ŞD*, nr.48/2636.

²⁷ *ES 1299*, s.319; *ES 1312*, s. 315; *ES 1310*, s.166.

²⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, s. 176.

A. 1835 yılında Tortum'un Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmud döneminde 1831 yılında yapılmıştır.²⁹ XIX. yüzyılda Erzurum'da bilinen ilk nüfus sayımı ise 1836 yılında gerçekleşmiştir. Sayım için Erzurum eski kadısı Halil Sıdkı Efendi memur edilmiş ve eyalet sınırları içindeki tüm kaza, kasaba ve köylerde yaşayan müslim ve gayrimüslim erkek nüfus tespit edilmiştir. Sıdkı Efendi, Erzurum'dan İstanbul'a dönmeden önce Van Eyaleti'nin nüfusunu da yazarak defterlerini İstanbul'a göndermiştir. Van Eyaleti'ne ait nüfus defterleri bulunduğu halde, Tanzimat öncesi Erzurum şehri için son derece büyük öneme sahip olan Erzurum Eyaleti'nin nüfus defterleri bulunamamıştır.³⁰ Bu yüzden de Erzurum ve kazalarının 1836 yılındaki nüfus durumu hakkında sağlıklı bir bilgi elde edilememektedir.

Tortum'un bu dönemdeki nüfusuna dair eldeki en önemli kayıt 1835 yılında Erzurum Eyaleti'nin diğer kazaları ile birlikte yapılan nüfus yoklama sonuçlarını ihtiva eden 1835 tarihli nüfus yoklama icmal defteridir.³¹

Defterdeki verilere göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında Tortum'da 66 köy yerleşmesi bulunmaktaydı. Bunlardan 59'unda (%89) sadece Müslümanlar ikamet ederken, 7'sinde Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Aynı dönemde Tortum'da sadece gayrimüslimlerin sakin olduğu köy yerleşmesine rastlanmamaktadır.

Defterde Müslüman nüfus yaşlarına göre sabi (çocuk), Tuvana (genç) ve Musin (yaşlı) olarak kaydedilmişken; gayrimüslimler ise cizye gelirlerine göre a'la (iyi), evsat (orta), edna (düşük) ve sabi olarak yazılmıştır.

Tablo. 1 1835 Yılında Tortum Kazasında Nüfusun Dağılışı

	A'la	Evsat	Edna	Sabi	Tuvana	Musin	Toplam
Müslüman Nüfus	-	-	-	3.145	2.666	1.306	7.177
Gayrimüslim Nüfus	11	91	16	86	-	-	204
Aşiretlerin Nüfusu	-	-	-	68	62	22	152
Genel Toplam	11	91	16	3.299	2.728	1.328	7.533

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, Ankara 1997, s.10.

³⁰ Cevdet Küçük, "Tanzimat Dönemi Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s.186.

³¹ BOA. Bâb-ı Defteri Ceride Odası (D.CRD.), nr.40465, s.10-11.

Defterdeki verilere göre Tortum ve köylerinde XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan toplam erkek nüfusu 7.533 kişidir. Bunun 7.329'unu (%97) Müslümanlar teşkil ederken, gayrimüslimler yalnızca 204 kişiden ibaretti. Müslüman nüfustan 152 kişi, çeşitli köylerde meskun olan muhtelif aşiretlere aitti.

Tortum'un demografik durumunu; Müslüman nüfus durumu, gayrimüslim nüfus durumu ve Aşiretlerin nüfus durumu olmak üzere üç başlıkta değerlendirmek mümkündür:

1- Müslüman Nüfus Durumu

Bu dönemde mevcut 66 köyün tamamında Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Toplam 7.329 kişiden müteşekkil Müslüman erkek nüfusun 3.213'ü çocuk, 2.728'i genç ve 1.328'i yaşlı olarak tasnif edilmişti. Müslüman nüfus itibariyle en büyük köy, 397 kişi ile Kisha köyü olup, onu 387 kişi ile Ödük köyü takip etmektedir. Azort köyü ise 350 kişi ile üçüncü büyük köydür. Köy başına ortalama 109 erkek nüfus düşmekte olup, 25 köy bu ortalamanın üzerinde bir yoğunluğa sahipken, kalan köyler bunun altında bir yoğunlukta bulunmaktaydı.

Müslüman nüfusun yoğunluğu itibariyle en küçük köy sıralamasında 7 kişi ile Sohtorot köyü ilk sırada yer almaktaydı. Moğıçor ve Rabat köyleri 9'ar kişi ile ikinci sırada ve Anilis köyü 11 kişi ile üçüncü sıradaydı.

Aşiret mensupları dışında 7.177 Müslüman erkek nüfustan 3.145 kişi çocuk, 2.666 kişi genç ve 1.306 kişi yaşlı olarak sınıflandırılmıştır. En fazla genç nüfus Kisha, Azort ve Haho köylerinde, en az genç nüfus ise Rabat, Şipek ve Sohtorot köylerinde bulunmaktadır. Çocuk nüfusun en yoğun olduğu yerler ise, Ödük, Haho ve Kisha'dır. Sohtorot, Moğıçor ve Rabat köyleri ise çocuk nüfusun en az bulunduğu yerlerdir. Köyler içinde en fazla yaşlı nüfus Kisha, Haho ve Azort köylerinde bulunmaktaydı. en az yaşlı nüfus ise Anilis köyünde bulunmaktaydı. Ahcirik ve Pulur köylerinde yaşlı nüfusa rastlanmamaktadır.

2- Gayrimüslim Nüfus Durumu

Osmanlı Devleti'nde toplum, Müslüman ve gayrimüslim reaya olmak üzere ikiye ayrılmakta ve her iki toplumdaki da çeşitli vergiler alınmaktaydı. Devlet, gayrimüslim tebadan, can ve mal güvenliklerinin sağlanması karşılığında *cizye* adı verilen bir vergi almaktaydı. Devletin önemli bir gelir kalemi olan cizye, 14-75 yaşları arasında bulunan sağlam erkek nüfustan alınmaktaydı.³² Cizye vergisi, Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla aynı haklardan faydalanan ve devletin imkânlarından aynı nispette istifade eden gayrimüslim reayadan, Müslümanlardan alınan zekâta karşılık alınan bir vergi çeşidiydi. Bu vergi ile bir yandan iki millet arasında denge sağlanmakta, diğer taraftan askerlik yapmakla yükümlü olmayan gayrimüslimlerin bu yükümlülüğe

³² Mehmet Erkal, Halil İnalçık; "Cizye". *DİA*, VIII. İstanbul 1993. s.42-48.

malî güçleri ile destek vermeleri temin edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde cizye yükümlüsü olanlar, ergenlik çağına gelmiş, akıl ve vücutça sağlam bulunan erkeklerdir. Bu bakımdan sadaka ile geçinen rahipler, çalışamayacak derecede bir rahatsızlığı olup fakir düşenler, 14-75 yaşlarından küçük ve büyükler ile kadınlar cizyeden tamamen muaftılar. Cizye yükümlüsü olan gayrimüslimler ekonomik güçleri itibariyle zengin olanlar a'lâ (iyi), orta halli olanlar evsât (orta), fakir olanlar ednâ (düşük-az) olarak gruplandırılmıştır.³³

Tablo.2 Gayrimüslim Nüfusun Dağılışı

Köy	a'la	evsat	edna	sabi	toplam
Bar	1	7	0	6	14
Karinkos	1	2	0	4	7
Kasirik	0	1	1	1	3
Norşin	6	43	9	41	99
Rabat	0	13	3	10	26
Şipek	2	5	2	4	13
Verinkih	1	20	1	20	42
Toplam	11	91	16	86	204

Nüfus yoklama defterine göre 1835 yılında Tortum'da sadece *Verinkih*, *Norşin*, *Karinkos*, *Kasirik*, *Rabat*, *Şipek* ve *Bar* köylerinde gayrimüslim ahali bulunmaktaydı. Bu köylerde toplam 204 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. En çok gayrimüslim 99 kişi ile Norşin köyünde bulunurken, 42 kişi ile Verinkih köyü onu takip etmekte ve Rabat köyü de 26 kişi ile üçüncü sırada yer almaktaydı. En az gayrimüslimin sakin olduğu yerler ise 3 kişi ile Kasirik ve 7 kişi ile Karinkos köyleriydi. Adı geçen köylerdeki gayrimüslimlerin 91'i orta, 86'sı çocuk, 16'sı düşük ve 11'i iyi olarak sınıflandırılmıştı.

3- Aşiretlerin Nüfus Durumu

Aşağıdaki tabloda da açıkça görüleceği üzere 1835 yılında Tortum köylerinde Badıllu, İsmilânî, Koçumanlı, Milânlu, Şadallu/ Şadillu, Şeyhbızınlı ve Zilânlu adlı yedi farklı aşiret meskun durumdaydı. Bu dönemde nüfus yoğunluğu itibariyle Tortum köylerindeki en büyük aşiret *şeyhbızınlı aşireti* idi. Şipek, Nihah ve Henzik köyleri sınırları dahilinde mensupları bulunan aşiretin

³³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003, s.45, 135,139. Tanzimat'la birlikte cizyenin tahsil şekli değişikliğe uğrayan cizye vergisi, 1856 Islahat Fermanıyla yürürlükten kaldırılmış ve yerine askerlik bedeli olarak bedel-i askeri alınmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sıddık Sami Onar, "Bedel-i Askerî", *İA*, II, İstanbul 1961, s.439; Bilal Eryılmaz; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.51; Tefvik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, T.T.K. yayımları, Ankara 1989,s.14.

bu köylerdeki toplam erkek nüfusu 84 kişiden ibaretti. Aşiret mensuplarının Şipek köyüne Tercan yöresinden geldikleri belirtilmiştir. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil Şeyhbızınlı aşiretinin erkek nüfusunun 42'si çocuk, 30'u genç ve 12'si yaşlı olarak tasnif edilmiştir.

Tablo. 3 Aşiret Nüfusunun Dağılımı

Aşiret	Sabi/çocuk	Tuvana/genç	Musinn/yaşlı	Toplam
Badıllu	12	8	2	22
İsmilânî	0	3	2	5
Koçumanlı	13	11	5	29
Milânlu	0	1	0	1
Şadallu/ Şadıllu	0	6	1	7
Şeyhbızınlı	42	30	12	84
Zilânlu	1	3	0	4
Toplam	68	62	22	152

Tortum köylerinde sakin ikinci büyük aşiret ise *Koçumanlı* aşiretidir. Defterde Ardahan ve Ahışa yöresinden Tortum civarına gelmiş oldukları kaydedilmiş olan aşiretin Tortum köylerindeki toplam erkek nüfusu 29 kişi olup, bunun 13'ü çocuk, 11'i genç ve 5'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştır.

Badıllu ya da *Batallı* aşireti de yöredeki en büyük üçüncü aşiret durumunda idi. 12'si çocuk, 8'i genç ve 2'si yaşlı olmak üzere aşiretin toplam erkek nüfusu 22 kişiden ibaretti.

Tortum yöresinde meskun olan diğer aşiretlerden Şadallu/ Şadıllu'nun erkek nüfusu 7 kişi, İsmilânî aşiretinin 5 kişi, Zilânlu aşiretinin 4 kişi ve Milânlu aşiretinin ise 1 kişiden ibaretti.

Defterde aşiretlerin bazı köylere geliş tarihleri de verilmiştir. Buna göre, Milânlu aşiretinin Kasirik köyüne yazımın yapıldığı tarihten bir sene önce (1834 yılı), Zilânlu aşiretinin ise iki sene önce (1833 yılı) gelmiş olduğu ifade edilmiştir.

B. 1847 yılında Tortum'un Nüfusu

XIX. Yüzyılın ortalarında Tortum'un nüfusu ile ilgili en önemli verilerden biri de 1847 tarihli nüfus defteridir. Bu defter Tanzimat'ın tatbik edildiği yıllarda Erzurum Eyaletinin nüfus durumunu açıkça ortaya koyan ve modern esaslara göre yapılan nüfus sayım sonuçlarını ihtiva eden bir defterdir.³⁴

³⁴ Tortum kazasının 1847 nüfusunu da içeren Erzurum Eyaleti'nin nüfus defteri Cevdet Küçük tarafından 1977 yılında yayımlanmıştır. Defterin orijinali için bkz. BOA., *Cevdet Dahiliye*, nr. 9060, Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s.190-194.

Tablo. 4 1847 Yılında Tortum Kazasının Nüfusun Hane Bazında Dağılımı

Sakin- Müslüman	i	Sakin-i Ermeni	Sakin-i Katolik	Sakin-i Rum	Yekün Hane
2.419		21	30	1	2.471

Defterdeki verilere göre 1847 yılında Tortum kazasının 62 köyünde toplam 2.471 hane bulunmaktaydı. Ortalama her bir hanede 5 birey olduğu kabul edilirse bu dönemde yaklaşık 12.355 kişinin yaşadığı var sayılır.

Mevcut 2.471 hanenin %98 gibi çok büyük bir kısmını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Bu dönemde Tortum'da 30 hane Katolik, 21 hane Ermeni ve 1 hane Rum bulunmaktaydı.

1847 yılında mevcut 62 köyün 57'sinde (%92) Müslümanlar yaşarken (aşiretlerle birlikte), 2 köyde Müslüman ve Ermeniler, 1'er köyde de Müslüman, Ermeni ve Rumlar ile Müslüman ve Katolikler birlikte yaşamaktaydı. Aynı tarihte sadece gayrimüslimlerden müteşekkil köy yerleşmesi bulunmamaktaydı.

Tablo. 5 1847 yılında Nüfusun Köylere Dağılımı

Sakin-i Müslim maa Aşair ³⁵	Sakini-i Müslim, Ermeni	Sakin-i Müslim, Ermeni, Rum	Sakin-i Müslim, Ermeni, Katolik	Sakini-i Müslim, Katolik	Toplam Köy
57 köy	2 köy	1köy	1köy	1köy	62 köy

Defterdeki verilere göre 1847 yılından bir önceki sayımda (ne zaman yapıldığı bilinmemekte) aşiretlerle beraber toplam Müslüman erkek nüfus 5.353 kişiden ibaret olup, bunun 2.503'ü genç, 2.017'si çocuk ve 833'ü yaşlı olarak kaydedilmiştir.

Aynı defterde yapılan yeni sayımda toplam 7.265 erkek nüfus bulunmakta ve bunun 2.585'ini gençler, 2.766'mı çocuklar, 1.332'sini yaşlılar oluşturmaktaydı. Defterde 447 kişi nizamiye³⁶, 64 kişi redif olarak kaydedilmiştir. Yine bu tarihte 71 kişi de mahal-i aharda³⁷ olarak yazılmıştır.

1847 yılı sayımı öncesinde (tahrir-i atık) gayrimüslim erkeklerin sayısı 158 kişi olup, bunun 9'u iyi, 87'si orta ve 12'si kötü ya da zayıf olarak gruplandırılmış, bundan başka 50 kişi de çocuk ve iş göremez biçiminde tahrir edilmiştir. 1847 sayımında ise (tahrîr-i cedîd) toplam 186 erkek gayrimüslim mevcuttu. Bunun 3'ü iyi, 83'ü orta, 11'i zayıf, 63'ü çocuk, 4'ü amel-mânde(iş güç yapamayacak durumda olan), 4'ü de bilâvarak (cizye evrağı bulunmayan) olarak kaydedilmiştir.

³⁵ Aşiret mensupları ile birlikte Müslüman nüfusun yerleşik olduğu köyler.

³⁶ Nizamiye:

³⁷ Mahal-i ahar tabiri, sayım esnasında sayım yapılan yerin dışında başka bir yerleşim alanında bulunanların durumunu ifade etmek için kullanılmıştır.

Mahal-i aharda olarak yazılan 18 kişi den 1'i orta, 17'si de bilâvarak olarak yazılmıştır.³⁸

C. XIX. Yüzyılın Sonlarında Tortum'un Nüfusu

Tortum kazasının XIX. yüzyıl sonlarındaki nüfus durumu, Şemseddin Sami ve Fransız seyyah Vital Cuinet'in eserleri ile Erzurum Vilayet salnâmelerinden istifade edilerek ortaya çıkarılmıştır.

Cuinet'e göre, bu dönemde Tortum kazasının 14 nahiye ve 157 köyü bulunmakta ve burada 8.299 hane yaşamaktaydı. Bu ailelerde yaşayan toplam insan sayısı ise 52.591 kişidir. Bunun 50.224'ünü Müslümanlar oluştururken, 1.265'ini Ermeni Gregorian, 881'ini Katolikler ve 221'ini de diğer unsurlar meydana getirmekteydi.³⁹

Şemseddin Sami'ye göre ise yüzyılın sonlarında Tortum'un 145 köy yerleşmesi ve 14 nahiyesi bulunmakta ve burada 47.831 kişi yaşamaktaydı. Yazar nüfusun çok büyük bir kısmının Müslümanlardan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Buradan da açıkça görüleceği üzere her iki yazara göre nahiye sayısı aynı, fakat köy sayısında ve nüfusta farklılık mevcuttur. Bu farklılığın sebebi ise eserlerin aynı tarihte yazılmış olmamasıdır.

Tortum'un XIX. yüzyılın son çeyreğine ait nüfus durumu hakkında en önemli kaynaklardan biri de hiç şüphesiz bu tarihlerde vilayetlerin çıkardığı günümüzdeki il yıllıklarını karşılayan *vilayet salnâmeleridir*. 1871 ile 1900 yılları arasında 6 farklı tarihe ait Erzurum Vilayet Salnâmesi, Tortum kazası veya nahiyesinin demografik yapısını ayrıntılı olarak ortaya çıkarmaktadır.

Tablo. 6 Salnamelerde Tortum Kazasının Nüfusu

Tarih	Köy sayısı	Hane sayısı	Erkek nüfus			Kadın nüfus	Toplam nüfus
			Müslüman	Hıristiyan	Toplam erkek		
1871 ⁴¹	28	-	7.150	210	7.360	--	-
1873 ⁴²	28	2.060	8.500	210	8.710	-	-
1881 ⁴³	117		15.510	890	16.400	-	-
1894 ⁴⁴	149	7.585	-	-	25.569	23.036	48.595
1892 ⁴⁵	157	8.299	-	-	26.421	22.561	48.982
1900 ⁴⁶	70	5.714			12.986	12.698	25.684

³⁸ Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 213-214.

³⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892, s.202.

⁴⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l A'lâm*, III, s.1686.

⁴¹ *ES 1288*, s.140.

⁴² *ES 1290*, s.141.

⁴³ *ES 1299*, s.319.

⁴⁴ *ES 1312*, 300.

⁴⁵ *ES 1310*, s.166.

⁴⁶ *ES 1318*, s.340.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1871 ile 1900 yılları arası 6 farklı yıla ait veriler Tortumun köy sayısını, bu köylerdeki hane sayısını ve bu hanelerdeki toplam nüfusu ortaya koymaktadır.

1871, 1873 ve 1881 yılı salnamelerinde sadece erkek nüfus sayısı verilmiş, nüfusun etnik durumu da açıklanmıştır. Buna göre;1871 yılında İspir kazasına bağlı bir nahiye olarak mülkî taksimatta yer alan Tortum'un 28 köy yerleşmesi bulunmakta ve bu köylerde 7.360 erkek nüfus yaşamaktaydı. Nüfusun 7.150'sini Müslümanlar oluştururken gayrimüslim sayısı sadece 210 kişiden ibaretti.

1873 yılında yine 28 köyü bulunan Tortum'un erkek nüfusu 8.710'a çıkmış ve bunun 8.500'ünü Müslümanlar teşkil ederken, gayrimüslim sayısı yine 210'da kalmıştır.

1881 yılında Erzurum Eyaletinin bir kazası olarak karşımıza çıkan Tortum'un köy sayısı bağlı nahiyeleri ile birlikte 117'ye çıkmıştır. Nüfus da buna paralel olarak artmış ve 16.000 kişiye yükselmiştir. Bunun 15.510'unu Müslümanlar, 890'ını da gayrimüslimler oluşturmuştur.

1892 yılında 157 köy ve 8.299 hanede 48.982 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. İlk defa bu tarihli salnamede nüfus, kadın ve erkek olarak ayrılmış ve bunun 26.421'ini erkekler, 22.561'ini de kadınlar oluşturmuştur.

1894 yılında ise köy sayısı 149'a düşen Tortum'un nüfusu 48.595 olmuş ve bunun 25.569'unu erkekler, 23.036'sını ise kadınlar oluşturmuştur.

Tortum'un nüfusu ile ilgili son salname ise 1900 yılına aittir. Bu tarihte tekrar nahiye statüsüne çevrilen Tortum'un köy sayısı 70e inmiş ve 5.714 hanede toplam 25.684 kişinin yaşadığı ortaya çıkmıştır. Nüfusun 12.986'sını erkekler ve 12.698'ini de kadınlar oluşturmuştur.

Tortum'un 1881/1882-1893 yılları Osmanlı genel sayımında toplam nüfusu 48.193 kişidir. Sayım sonuçlarında nüfusun etnik yapısı ve cinsiyet ayrımı da açıkça ortaya konulmuştur.⁴⁷

Tablo. 7 1881/1882-1893 Yılları Osmanlı Genel Sayımında Tortum Kazasının Nüfusu

Müslümanlar			Ermeniler			Katolikler			Genel Toplam
Kadın	Erkek	Müsl.top	Kadın	Erk	Erm.top	Kadın	Erkek	Kat.topl	
21.448	25.224	46.672	546	621	1.167	171	183	354	48.193

Tabloda da görüldüğü üzere sayım sonunda Tortum'un köyleri ile beraber nüfusu 48.193 kişidir. Nüfusun %97 yine çok büyük kısmını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Müslüman-Türk nüfusun 25.224'ü kadın ve 21.448'i de

⁴⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çeviri, Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003, s.164.

erkekti. Kazada 546'sını kadın, 621'ini erkeklerin oluşturduğu toplam 1.167 Ermeni ve 354 de Katolik vardı.

VI. Sonuç

Nüfus yoklama defterleri, salnameler ve seyahatnameler ışığında XIX. yüzyılda Tortum kazasındaki nüfus hareketleri incelendi. Yapılan çalışmada şu özellikler dikkat çekmektedir.

Her şeyden önce gerek 1835 yılı yoklama defterinde, gerekse 1847 yılı nüfus defterinde, Tortum'da XIX. yüzyılın ilk yarısında Müslüman nüfusun %97-98 oranında bulunduğu ve Tortum'da hakim unsurun Müslümanlardan müteşekkil olduğu görülmektedir.

1835 yılında sadece erkek nüfus, 1847'de hane sayısı verildiğinden toplam nüfusun miktarı net olarak belli olmamaktadır. Ancak mevcut erkek nüfus kadar kadının varlığı kabul edilir ve her hane de 5 bireyin yaşadığı varsayılırsa tahmini olarak 1835'de 15.000 civarı, 1847'de 13.000 civarı insanın yaşadığı ileri sürülebilir. 1847 yılındaki düşüşün nedeni ise bağlı köy sayısının 66'dan 62'ye düşmesi ile ilintili olmalıdır.

Neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşan Tortum kazasının birkaç köyünde gayrimüslim reyanın da varlığına rastlanmaktadır. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde özellikle Ermenilerin sebebiyet verdiği bir takım hadiseler çıkmasına rağmen, Tortum'da incelenilen dönemde Türklerle Ermenilerin aynı köyde birlikte uyum içinde yaşamaları gerçekten de dikkate değer bir olgu olsa gerek.

Sayıları çok fazla olmayan gayrimüslimlerin iktisadi bakımdan çoğunluğunun orta halli durumda oldukları anlaşılmaktadır. Cizye kağıtları evsat/orta olarak kayıtlı olanların sayısı diğerlerine oranla hayli kalabalıktır.

Yüzyılın sonlarına doğru nüfusta gözlenen istikrarsızlığın, Tortum'un mülkî idaresindeki değişikliklere paralel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Kaza olduğu dönemde kendisine bağlı nahiye ve köy sayısı da artmış ve buna bağlı olarak nüfus çoğalmış; nahiyeye tahvil edildiği dönemlerde bunun tersi olmuştur.

Abstract : Located within the borders of Taokhs country in ancient times, Tortum had an important place in the history. Tortum and surroundings had gone under the control of Ottomans during the reign of Soleman the Magnificent. In XIX.th century, we see Tortum either as a town belongs to İspir district, or as a town belongs to Erzurum. In this study, the population structure of Tortum is analysed under the lights of population accounts, yearbooks and travel accounts.

Key Words: Tortum, population accounts, yearbooks.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), nr. 2636, 48/2636.
- BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), nr.1505/20, 2636.
- BOA, Bâb-ı Defteri Cerîde Odası (D.CRD.), nr.40465.
- BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.833.
- BOA., Cevdet Dahiliye, nr. 9060,
- Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, 1290, 1310, 1312, 1318.
- Anthony Bryer; David Winfield; *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Volume I, Washington 1985.
- Aşıroğlu, Tahsin, “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Erzurum 1974.
- Erkal, Mehmet - İnalçık, Halil, “Cizye”. *DİA*, VIII. İstanbul 1993.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul 1999.
- Günay, Selçuk, *Resmî Devlet Salnâmelerine Göre (H.1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülki Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Ön Çalışması, Erzurum 1980.
- Güran, Tefvik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841 -1861)*, Ankara 1989.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara 1997.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çeviri Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- Kazıcı, Zekeriya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- , *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1998.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- Koşay, H.Zübeyr, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara 1984.
- , *Güzelova Kazısı*, Ankara 1967.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul 1998.
- Küçük, Cevdet “Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8, 1976-1977, İstanbul 1977.
- Onar, Siddık Sami, “Bedel-i Askerî”, *İA*, II, İstanbul 1961,
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.
- Solmaz, Gürsoy, *Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*, Erzurum 2000.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l A'lâm*, III, İstanbul 1308.
- Tozlu, Selahattin, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998.
- Vital Cunet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892.

Yılmaz, Osman, *Tortum Çayı Havzasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Erzurum", *İA*, IV, İstanbul 1977.

EKLER:

Ek:1- 1835 Yılında Tortum Kazasının Müslüman Erkek Nüfusu

Köy	Tuvana	Sabi	Musinn	Toplam
Kisha	160	151	86	397
Kisha Kapusu	46	53	17	116
Abornis	79	60	37	176
Avşin	26	25	15	66
Ahbirik	18	21	10	49
Markisor	24	61	25	110
Cakiris	17	19	10	46
Ahcirik	14	8	0	22
Gökdere	19	15	7	41
Partinos	22	18	8	48
Verinkih	36	43	16	95
İs	20	34	8	62
Kuvans	19	11	8	38
Hosbirik	19	25	8	52
Dankar	7	20	6	33
Zinavur	23	28	13	64
Poçens	25	34	5	64
Kasirik	5	9	3	17
Miğos	19	20	10	49
Sağır	25	42	20	87
Rabat	2	5	2	9
Çiftlik	12	28	6	46
Ekik	39	47	30	116
Vank	26	48	14	88
Varnişin	13	32	5	50
Norşin	6	12	7	25
Vaktanos	32	24	14	70
Keğik	21	26	21	68
Köçekdere	62	55	19	136
Lisgav-ı süfla	53	75	32	160
Nihah	60	85	32	177
Moğıçor	4	3	2	9
Ağasar	13	16	9	38
Petkar	26	28	11	65
Kazarenes	19	23	8	50
Şipek	2	8	6	16
Hınzorik-i ulya	20	48	12	80
Hınzorik-i süfla	12	17	3	32
Bar	27	63	24	114
Tortum	43	57	26	126

Ekrek	23	33	13	69
Ahbusor	69	71	35	175
Pisingös	46	24	14	84
Çinecor	9	15	5	29
Lisgâv-ı ulya	57	95	35	187
Tiv	17	31	13	61
Zıhik	62	66	18	146
Hars	65	62	15	142
Löhenk	28	47	21	96
Öşk	55	65	21	141
Cala	10	11	3	24
Osit	72	63	26	161
Öşkvank	36	49	15	100
Üngizek	74	81	25	180
Pulur	7	11	1	19
Otha	85	108	65	258
Vihik	89	94	41	224
Eşkisor	66	77	39	182
Sürbahan	110	139	48	297
Hartha	105	139	70	314
Ödük	145	175	67	387
Azort	156	124	70	350
Haho	148	155	43	346
Karinkos	8	5	5	18
Sohtorot	3	2	2	7
Anilis	6	6	1	13
Toplam	2.666	3.145	1.306	7.117

